

Újságírás, közönség, irodalom

Az 1900 körüli évtizedek irodalmi diskurzusa
a piacosodással kapcsolatos dilemmák kontextusában

Tanulmányommal ahhoz a kérdéshez kívánok hozzászólni, hogyan lenne érdemes a 19. és 20. század fordulójának irodalomtörténetét elbeszélni, illetve hogy ezen a történeten belül milyen szerepet tulajdoníthatunk az induló Nyugat folyóiratnak. Amellett szeretnék érvelni, hogy az az (egy új irodalomtörténeti szintézis alapján is szánt) narratíva, amelyet a polgárinak és prokapitalistának tekintett „modernség” és az antiliberálisként és antikapitalistaként felfogott „nemzeti konzervativizmus” szembenállása szervez,¹ e képlet homogenizáló és torzító jellegéből adódóan nem nyújt megbízható kereteket ezen időszak eseményeinek és törekvéseinek pontos megértéséhez. E séma problematikus voltát jelzi véleményem szerint, hogy abban – kétoszthatú-ellentéző logikájából fakadóan – egyértelműen és egységesen a „modernség” oldalára kerül minden kapitalista jellegű intézmény, nem utolsósorban a „független, polgári sajtó”, illetve az „üzleti alapon működő könyvkiadás”, amelyekben az irodalmi modernség harmóniát sugalló módon a maga „alternatív intézményrendszerére” látszik rátalálni.² Ezt a viszonyrendszert, amelynek rekonstruálását elengedhetetlenül szükségesnek vélem a Nyugat indulása körüli állásfoglalásoknak a mitizáló felfogáson túllépő leírásához, mint azt a továbbiakban bemutatni igyekszem, ennél jóval összetettebbnek és feszültségtelibbnek látom.

Érvek az irodalom piacosodása mellett: Alexander Bernát, Rákosi Jenő

Kappanyos András idézett tanulmánya ahhoz a hagyományhoz csatlakozik, amely 1890-re teszi a magyar irodalmi modernség első, általa esztétizálóknak nevezett kor-

¹ Vö. „a 19. század által a 20. századnak átadott hagyaték kettős természetű. Egyik összetevőjéhez a polgári, kapitalista kulturális intézmények és működésmódok kialakított rendszere tartozik, beleértve mindenkélt a sajtót a maga olvasóközönségével együtt; a másikhoz pedig az a századvégre akadémizmussá csontosodott nemzeti konzervativizmus, amely halálos ellenséget látott a modern irodalommal, és ellenállásával járult hozzá a kialakulásához.” (KAPPANYOS András, *A modernség változatai. Konceptiótanulmány az új magyar irodalomtörténeti kézikönyvhöz*, ItK 2019/1., 9.); „A nemzeti konzervativizmus a 19. század szellemi terméke, amely végigélte a 20. századot, és ma is velünk van. [...] Bár a normarendszer kialakítói között olyan kiváló elméket is találunk, mint Gyulai Pál, a kulturális konzervativizmus kezdettől összefonódott a politikai konzervativizmussal, amely a korabeli kontextusban antiliberalizmust és antikapitalizmust foglalt magába, tehát társadalom- és gazdaságtörténeti értelemben vett antimodernizmust – emellett nem volt mentes az akkor még szalonképes »kulturális« antiszemitizmustól sem.” (Uo., 45.) Ennek az irodalomtörténeti koncepciónak az átfogóbb értékelésére az alábbi kritikámban tettem kísérletet: LENGYEL Imre Zsolt, *Szénási Zoltán: Néma várostrom*, It 2020/1., 110–119.

² KAPPANYOS, I. m., 35.

szakának kezdetét – és ebből az évből valóban idézhető olyan jelentős szöveg, amelynek gondolatmenetét az optimizmus határozza meg a kultúra piaci jellegű átalakulásával kapcsolatban. Alexander Bernát *Irodalmi bajok* című írása – amely a széles körben a Nyugat előfutárának tekintett A Hét első számában jelent meg, és így e lap programadó cikkének tekinteni³ sem jogtalan – saját korát „átmeneti korszak”-ként ábrázolja, amelyet leginkább az a tény határoz meg, hogy érvényét veszítette a korábbi viszonyrendszer, amelyben az írók fél kezükkel mindig „a nemzeti szellem [...] védelmére keltek”, és amelyben így az irodalom „nem szórakozásul volt, hanem tempomul szolgált”.⁴ Alexander regisztrálja, hogy az átalakulás komoly nehézségekkel jár együtt: az írók visszhangtalannak érzik működésüket, ráadásul nem is képesek „tolluk után” megélni, ezért elkedvetlenednek, mással foglalkoznak, elkötelezettségük és írói erejük csökken, az irodalom tehát öngerjesztő módon egyre mélyebb válságba süllyed – összességében mégis jótékonynak tekinti a változást, mivel megteremti a lehetőségét annak, hogy az irodalom végre „csak az olvasó közönség jóvoltából, benne az olvasás szükségletét támasztván s kielégítvén” működjön, ahogyan a „régibb nagy irodalmak”; ezt nevezi ő „irodalmi normális helyzet”-nek.⁵ Alexander írásának fő mondanivalója, hogy nincs visszaút, az ingatag átmeneti állapotot csak e „normális helyzet” felé elmozdulva lehet stabilizálni, annak teljes kibontakozása pedig minden korábbinál optimálisabb körülményeket teremt majd – közös érdek tehát e folyamat segítése és gyorsítása, az ellankadó íróknak pedig ezen ígéretes jövőre tekintve érdemes újabb erőfeszítéseket tenni, és újabb erőforrásokat fektetni az irodalommal foglalkozásba.

Ebben az összefüggésben kerül szóba egyszerre konkurensként és pozitív példaként a hírlap: mint olyan intézmény, amely annyira jól alkalmazkodott a piacosodó viszonyokhoz, hogy egyre inkább képessé válik elhódítani azokat a szerzőket is, akik „hosszabb lélekzetű munkák teremtésére is képesek volnának”. Sikerének Alexander két okát emeli ki és ajánlja követésre az irodalomnak: az egyik, hogy olvasása „mindennapi életszükségletté” vált, a másik pedig, hogy „közelebb férközött” az olvasókhoz.⁶ Alexander érvelése szerint a közönség igényei a rendszer rögzített elemeit jelentik, vagyis a „normális helyzetre” vágyó író feladata nem lehet más, mint hogy kiismerve őket, kedvükben járva meghódítsa az embereket, ahogyan a hírlapok is tették: ha tehát a polgár, mint hírlapfogyasztása mutatja, tudásra és információra vágyik, „hamis idealismus” helyett „a való élet viszonyai[t], érzelmei[t], gondolatai[t]” tárgyáló realista művekkel kell a kedvében járni;⁷ és ha a közönség külföldi műveket vásárol hazaiak helyett, nem őket kell korholni, hanem a magyar irodalomnak kell jobban iparkodnia

³ JUHÁSZ Ferencné, *Az irodalomszemlélet változásáról a századfordulón. A Hét 1890–1905*, ItK 1969/5., 567.

⁴ ALEXANDER Bernát, *Irodalmi bajok*, A Hét 1890/1., 11.

⁵ *Uo.*

⁶ *Uo.*, 12.

⁷ Az idealizmus–realizmus a 19. századi diskurzusok egyik meghatározó, ám sokféle értelemben használt ellentétpárja volt, amely az Alexander cikkét megelőző évtizedekben is strukturálta a közbeszédet: „az 1870-es évektől a realizmus (az »ideál« esztétikai és társadalmi elvének intézményesülésével szemben) ellenzéki jelszóvá [vált], egyszerre szolgálva világnézeti, művészeti, politikai, tudományos és társadalmi követelések, s általában valamely modernizációs hevület hívószavaként.” (HRTES Sándor, *A realizmus korai magyar fogalomtörténetéről*, It 2016/3., 298.)

és alkalmazkodnia, hiszen láthatóan „nem tudja az olvasó közönség rendes szükségletét kielégíteni”.⁸ Alexander reményei szerint az olvasók mindenkori igényeinek figyelembevételével – egy újfajta, elvont tételek helyett a konkrét műből kiinduló, „valószerű” ítéleteket közlő kritika segédlete mellett⁹ – létrejöhet egy tisztán a piacról élő, ám „méltóságából egy csöppet” sem feláldozó irodalom, amely éppen népszerűsége folytán lesz képes a pallérozódást szolgálni: a művészetnek ugyanis, szögezi le, „föl kell emelnie az olvasót”, ám „ezt csak úgy érheti el, ha azon egy talajon áll vele”.¹⁰

Alexander cikke, érdemes hangsúlyozni, retorikailag tekintve nem egyszerű értekező szöveg, hanem egy krízishelyzet érzékeléséből kiinduló buzdító beszéd, amely a biztató jelek (mint A Hét elindulása) és az elérhető nyereség (hogy a magyar irodalom felzárkózhat a „régibb nagy” – sejtetően a nyugat-európai – irodalmakhoz)¹¹ felmutatásával igyekezett lelket önteni az átalakulástól megrettent írókba, és utat mutatni nekik. Álláspontja pedig igen nagy hasonlóságot mutat Rákosi Jenőével, aki a századvég egyik legsikeresebb sajtótermékének, a Budapesti Hírlapnak volt tulajdonos-főszerkesztője, és aki legátfogóbb módon alighanem *Modern aesthetika* című 1893-as akadémiai székfoglalójában foglalta össze az irodalom piacosodásával kapcsolatos nézeteit. Tanulmánya szerint Alexanderhez hasonlóan Rákosi is korszakfordulót érzékel, és az átalakulás éllovasainak ő is a hírlapokat látja, sőt szerinte egyenesen „a hírlapirodalom óriási kifejlődése döntötte le a régi isteneket, a régi világréndet”.¹² E régi világréndet az arisztokrata kiváltságok polgári-demokrata kritikájának ideológemáit mozgósító szöveg igen sötét színekkel festi le: Rákosi véleménye szerint azt akadémizmus és protekcionizmus jellemezte, vagyis az általuk képviselt hagyományokra és törvényekre hivatkozva egy szűk csoport sajátította ki az írók támogatásának és az irodalom irányításának jogát – amivel pedig elkerülhetetlenül együtt járt az irodalom megdermedése és „egyoldalú elfajzása”, illetve a tehetség nélküli tekintély uralma.¹³ E negatív ítélet végső alátámasztásául egy liberális axióma szolgál: „a foglalkozásnak is, a tehetségnek is minden téren a szabadság kedvez” – a szabadság érvényesülésének az irodalom területén pedig Rákosi szerint „a nagyközönség vezérlő befolyása” a legbiztosabb garanciája, amely érdekeitől és szükségleteitől vezetve mindig biztos érzékkel, irányzati vagy egyéb elfogultságoktól mentesen szelektál: „A talentumot [...] ujjongva juttatja sikerhez. A talentumtalan utánzóit kegyetlenül ejti el”.¹⁴ E gondolatmenetek együttese tehát arról igyekszik meggyőzni

⁸ ALEXANDER, *I. m.*, 12.

⁹ Alexander kritikafelfogásával kapcsolatban lásd: RÁKAI Orsolya, *A teljes zenekar. Schöpflin Aladár és a társadalmi modernség irodalmi jelentősége*, EditioPrinceps, Budapest, 2013, 133–143.

¹⁰ ALEXANDER, *I. m.*, 12–13.

¹¹ Azzal kapcsolatban, hogy Nyugat-Európa pozitív példaként szolgálhat, ez idő tájt sem volt persze konszenzus. Egy kevésbé korábbi cikk például elrettentésképpen idézte fel a francia irodalom esetét, „melyben az ipari elem túlnyomóvá” lett, „csak a hasznossági szempontra szorítkozik s csak a napi szükségletnek dolgozik”, emiatt pedig „összezsugorodásra van kárhozható”, viláгурalmának „menthetetlenül össze kell dőlnie”. (NEMÉNYI Ambrus, *A democratia az irodalomban*, Budapesti Szemle 1888, 98–99. E cikkre Takáts József hívta fel a figyelmem.)

¹² RÁKOSI Jenő, *Modern aesthetika*, Akadémiai Értesítő 1893, 137.

¹³ *Uo.*

¹⁴ *Uo.*, 137, 139.

az olvasót, hogy a demokrácia korszakában a piacon elért sikernek már nincs érdemi alternatívája, és a közönség ítéletének nincs valódi fellebbviteli fóruma – tehát az íróknak is ehhez érdemes törekvéseiket és választásaikat igazítaniuk. Ezt az irányváltást Alexanderhez hasonlóan Rákosi sem ábrázolja egészen fájdalommentesnek, ám ő is nagy vehemenciával igyekszik kedvet csinálni hozzá, és a létharcban szerezhető előnyökre apellálva hosszan taglalja a küzdelmes élet jótékony hatásait: „akit kedve, kötelessége vagy érdeke kiviszen a viharba, az rögtön látja, hogy a dolog nem olyan veszedelmes, még csak nem is olyan kellemetlen, mint aminőnek az ablakon át nézve tetszett. De még jó oldala is van. A küzdő szervezet ereit kihívja és felfokozza, a szellemet nagyobb éberségre készíti, a lelket megvidítja, az életkedvet felszítja, s egész valónk erkölcsi kondícióját jócskán megszerzi”; konkrétan az írókat pedig azzal kecsegteti a szöveg, hogy ha „függetlenebbé, szabadabbá” válnak, egyúttal „találékonyabbá és termékenyebbé” is lesznek.¹⁵

Kétségek a hírlapokkal kapcsolatban: a Gyulai–Rákosi-vita

A hírlapok látványos fejlődése Alexander és Rákosi érvelésében egyaránt a piaci szempontok legitimálására és a nagyközönség megnyerésére irányuló törekvés jótékony voltának bizonyítására szolgált – ennek a fejlődésnek a kétségbe vonása vagy akár csak viszonylagosítása tehát alapjaikban érintette a korszak ezen meghatározó ideológus építményeit. A legjelentősebb ilyen kísérlet közismerten Gyulai Pál 1895-ben a Budapesti Szemlében *Az irodalom és hírlapjaink* címen megjelent, eredetileg elnöki beszédként a Kisfaludy Társaságban elhangzott – az értelmiség körében nem sokkal korábban még jóformán konszenzuálisnak számító álláspontokat újrafogalmazó¹⁶ – írása volt.¹⁷ Gyulai egészen más alaptendenciát vélt felfedezni, mint az eddig idézett írások szerzői: a konjunktúra hatására újabb és újabb hírlapok próbálnak szerencsét a piacon, így szerinte már több van belőlük, „mint szükséges”, ami főként azért problematikus, mert a lapokat elegendő „képzett író” híján kétes minőségű szövegekkel kénytelenek megtölteni – így „az erő megoszlik, a színvonal alább száll”.¹⁸ A publikum kiszolgálásának vágya pedig – folytatja Gyulai – egyre tovább csökkenti a nívót: a szerkesztők azt hiszik, az elméleti fejtegetés „úntatja a közönséget”, eluralkodik tehát „az eszmék cultusa helyett a személyeké”; és mivel általában is félnek „a nehézségtől és unalmasságtól”, teret hódít a léhaság.¹⁹ A tárcarovatok szerzőivel így egyre

¹⁵ Uo., 137–138.

¹⁶ Az újságírással és tárcákkal kapcsolatos 1870–1880-as évekbeli diskurzusról lásd például: SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Universitas, Budapest, 2005, 341–365.; TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István és az irodalom sajtóközege: média- és társadalomtörténeti elemzés*, Ráció, Budapest, 2011, 30–38.; MARGÓCSY István, „...Mint napszámos nyúlok íróeszközömböz...”. *Az irodalmi tevékenység mint munka és vállalkozás (Vázlat a 19. századról)*, Studia Litteraria 2021/3–4., 23–28.

¹⁷ A szöveg Gyulai gyűjteményes köteteiben rövidebb címmel jelent meg, a későbbiekben ezek egyikét idézem: GYULAI Pál, *Hírlapjainkról* = Uő., *Emlékbeszéd*, Franklin, Budapest, 1914, 323–334.

¹⁸ Uo., 326–327.

¹⁹ Uo., 327–329.

inkább csak „életképet, vázlatot, rajzot vagy éppen csak pusztá csevegést”, vagyis komolytalan apróságokat íratnak – ezekből viszont nagy mennyiségre van szükség, a szerkesztők ezért „ráerőltetik az írókat, hogy akkor is írjanak, mikor nincs ihletük”, akik tehát „mintegy kényszerítve vannak a rögtönözésre”, ami „az erősebb tehetségeket megrontja, a gyöngébbeket tévútra vezeti”.²⁰ Ez a mechanizmus pedig nem is csupán egyes lapok irodalmi minőségét vonja egyre mélyebbre, hiszen a verseny körülményei között „a nagyobb és komolyabb lapok is a kisebb és könnyelműbb lapokat veszik mintául”.²¹

Gyulai ítélete szerint tehát a hírlapok addigi története az irodalom nézőpontjából inkább elrettentő példaként szolgálhatott, mint követendő modellként. Egészében véve azonban tőle sem volt idegen az Alexandernél látott meggyőződés a méltóságvesztés nélküli népszerűség lehetőségéről: beszéde utolsó szakaszában arra biztatja a lapok készítőit, hogy a lefelé húzó versenyből kilépve, az újabb hírlapokra jellemző „frisességet”, „mozgékonytágot”, „mulattatást” a régieket még meghatározó „mérséklettel”, „meggondoltsággal”, „komolysággal” ötvözve törekedjenek „a tudomány népszerűsítésére s az ízlés nemesítésére” – a referencia és a bizonyíték a megvalósíthatóságra nála is, mint Alexandernél, a külföld, ahol „a jelesebb [...] lapok is szintén nagy szolgálatokat tesznek az irodalomnak”.²² Felvetéseit azonban a modern hírlapok képviselőjében fellépő Rákosi Jenő élesen visszautasította: szerinte Gyulai „optikai csalódás” áldozatává vált, valójában ugyanis nem a hírlapok fordultak el az irodalomtól, hanem „annak az irodalomnak szakadt meg az összeköttetése az étellel, amely irodalom világában Gyulai él és tapogatózva álmodik”.²³ Rákosi székfoglalója logikáját követve anakronisztikus alakként ábrázolta Gyulait, „az akadémiák vezéralakját”, és általában is megkérdőjelezte az általa megfogalmazotthoz hasonló moralizáló ítéletek létjogosultságát: az ugyanis, hogy milyen a sajtó, Rákosi szerint nem változtatható meg pusztá belátás alapján, hiszen azt nem egyes emberek jelleme és önkénye határozzák meg, hanem „nagy törvények kényszerítő ereje”, vagyis az a tény, hogy az adottságokhoz nem alkalmazkodó vállalkozások szükségszerűen elbuknak a versenyben. A hírlapok aktuális működés módjának tehát Rákosi szerint nem létezik valódi alternatívája, virágzásuk pedig éppen azt mutatja, hogy sikeresen alkalmazkodtak „az új élet és fejlődés” szükségleteihez – amit az akadémiák elmulasztottak megtenni, ezért állnak elő valóságidegen követelésekkel, amelyek teljesülése csak visszafejlődést jelenthetne.²⁴ A hírlapok és az irodalom között tehát Rákosi cikke szerint nem konfliktusos a viszony, mint Gyulai állítja, hanem éppenséggel szinergikus – kapcsolatukat pedig a fentieknek megfelelően elvont elvek helyett az érdekek hálózatából kiindulva igyekszik bemutatni: az irodalom érdeke, hogy „a jeles tehetség hírhez és munkája kelendőséghez jusson”, a sajtó pedig ezt messzemenően teljesíti, mivel a tárcarovatnak ki kell elégitenie az érdekes olvasmányra vágyó olvasó „szükségét”, a tárcarovat

²⁰ Uo., 329, 332.

²¹ Uo., 326.

²² Uo., 332–333.

²³ RÁKOSI Jenő, *Kupa Árpád*, Budapesti Hírlap 1895. február 13., 1.

²⁴ Uo.

pedig „magának az újságnak a céljait szolgálja” azzal, hogy „érdekesebbé, becsesebbé, vonzóbbá” teszi az egyes számokat. Azon tevékenységek számára pedig, amelyek nem képesek ebben a rendszerben érvényesülni, ott az „irodalmi, tudományos és szakfolyóiratok sokasága” – teszi hozzá.²⁵ Gyulai néhány év múlva, utolsó elnöki megnyitó beszédében tért vissza a témára, világossá téve álláspontja változatlan-
ságát, és ismét kifejtve, hogy „kórjelnek” tekinti, ha „nem belső ösztön, hanem külső körülmények ragadják az írókat valamely térre” – konkrétan a tárcaelbeszélés lap-
szerkesztési megfontolásokból Gyulai szerint minden más irodalmi vagy tudományos műfajt kiszorító terére.²⁶ És újra hangot adván a hírlapokkal szembeni gyanakvásának („Hírlapjaink örömmel emlegetik, hogy immár beléjük olvadt az egész irodalom. Még talán nem, ne is adja az Isten.”) a szerkesztőket arra biztatta, hogy viseltessenek „több tekintettel [...] az irodalom iránt”, az írókat pedig arra, hogy legyen bennük több „az önérzet vagy ha úgy tetszik, a büszkeség” – és vegyék igénybe a folyóiratokat és a társaságok pályázatait.²⁷

Gyulai Pál és Rákosi Jenő polémiájában, azt gondolom, a nemzeti liberalizmus két változatának vitáját érdemes látnunk,²⁸ amelyek ellentéte abból adódott, hogy a lénye-
get tekintve egyébként hasonló végcélért – Magyarország sikeres polgári állammá alakításáért – folytatott küzdelemben radikálisan eltérő funkciót tulajdonítottak a művészeteknek. Gyulai, miközben általánosságban a nyugati mintákhoz való ha-
sonulás, a kapitalista átalakulás pártján állt, sőt a pozitivistá tendenciák megerősö-
désével azt is elismerte, hogy „a költészet s a szorosb értelemben vett irodalom nem gyakorolhat többé a nemzeti szellemre oly nagy [...] befolyást, mint eddig”, hanem a „történeti, politikai és természettudományoknak” kell egy „új és erősb nemzedéket [...] felnövelni, mely képes legyen megoldani Magyarország nagy és nehéz feladatát”, schilleri szellemben a költészetre osztotta a feladatot, hogy megóvja a haladó-fejlődő nemzet tagjait az egyoldalúvá válástól, érzékiségbe, léhaságba, önzésbe sülyedéstől²⁹ – amit csak akkor teljesíthetett, ha terjeszkedése közben is megőrizte magas színvo-
nalát, és nem hódolt be az alantasabb késztetéseknek. Rákosi viszont úgy vélte – és a Népszínház és a Budapesti Hírlap vezetőjeként is ennek megfelelően tevékenyke-
dett –, hogy a művészetnek nem féknek vagy ellensúlynak kell lennie, hanem aktív

²⁵ Uo., 1–2.

²⁶ GYULAI PÁL, *A tárcaelbeszélésekről* [1898] = Uő., *Emlékbeszédék*, 354.

²⁷ Uo., 354–355.

²⁸ Vö. „A [Rákosi Jenő] számára mindig pozitív értéktartalmat jelentő nacionalizmus és a szabadság, a liberalizmus – a tizenkilencedik század e két „uralkodó eszméje” – az ő világképében sohasem kerültek szembe (az »egyenlőtlenlést« megszüntethetetlenek, az isteni elrendelés törvénye szerint valónak tudta – s ezért is mindenféle szocialista elképzeléssel élesen szemben állt), a Béccsel való kiegyezést – a mindig a vágyakat a lehetőségekhez mérő, kiegyenlítő harmóniára törekvő esztétikai-filozófiai felfogásának is megfelelően – olyan történelmi szükségszerűségnek fogta fel, amely az erős és egységes nemzetállam megteremtésének egyetlen alkalma lehet.” (N. PÁL József, *Modernség, progresszió, Ady Endre és az Ady-Rákosi vita. Egy konfliktusos eszmetörténeti pozíció természete és következményei*, University of Jyväskylä, Jyväskylä–Pécs, 2008, 186.); „Gyulai, hite és szándéka szerint, a kiegyezést létrehozó liberálisok szellemét vitte tovább”. (NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*, Akadémiai, Budapest, 1981, 139.)

²⁹ GYULAI PÁL, *A költészet s az irodalmi műveltség* = Uő., *Emlékbeszédék*, 176–177.

módon ki kell vennie a részét az általa alapvetően nyelvközösségként felfogott nemzet³⁰ expanziójának elősegítéséből és összetartásának erősítéséből, amihez szerinte minél gyorsabban minél többeket elérni képes alkotásokra volt szükség, méghozzá minden regiszterben, hogy a potenciális közönség minél több rétegét megszólíthassák.³¹ Az egymással nem túl távoli rokonságban álló paradigmák tehát törvényszerűen kerültek szembe egymással épp a művészet piacosítása kapcsán, amelyet az egyik szkepszissel, a másik jóformán parttalan lelkesedéssel szemlélt.

E két nézőpont különbségét, mint láthattuk, Gyulai a piaci elveket transzcendáló értékekre hivatkozva axiologizálni igyekezett, Rákosi piaci fundamentalista ideológimákból építkező retorikájának központi törekvése viszont inkább a temporalizálás volt, tehát saját pozíciójának modernként, ellenlábasáéának avítottként való elismeretése. Rákosi érvelésmódja, ahogy azt egyebek mellett Alexander Bernát cikke is alátámaszthatja, aligha nélkülözötte a meggyőzőerőt a maga korában; és, úgy látom, a hírlapokban általában is legitim eljárássá vált eddigre a közönség (változó) igényeire hivatkozni a kritikákat kivédendő – egyetlen illusztrációként most csak Szabó Endre esetét idézném fel. Szabó – aki máshol egyébként arról panaszkodott ez idő tájt, hogy a magyar könyvek olvasóinak száma egyre fogy, mert a hírlapirodalom, amely csak „a külföldi regény irodalomnak” teremt közönséget, elhódítja őket³² – a Petőfi Társaság titkári jelentésében egyebek mellett azzal érzékeltette a régi sajtó fölényét a jelenkorhoz képest, hogy „egykor még a Pesti Napló végig közölte Greguss Ágost költészetтанát”, az erről szóló beszámolóhoz viszont a Pesti Hírlap szerkesztője az alábbi zárójeles megjegyzést fűzte: „No, meg is köszönné a mai olvasóközönség, ha tárca helyett költészettant kapna 30 folytatásban!”³³

Távolodás az optimista pólustól: Ignotus és a századelő lapkezdeményei

Alexander írásának megjelenési helye, a századvégi fiatal irodalom talán legnagyobb presztízzsel rendelkező fóruma, A Hét azonban a kilencvenes évek során egyre inkább elszakadt a hírlapok, az irodalmi piac és a közönség megítélésének optimista pólusától. E tendenciát (viszonylag ritkán idézett) könyvében Dersi Tamás általánosságban

³⁰ Vö. például: „Nos a nemzeti génius inkarnációja a nemzeti nyelv. A magyar nemzeti génius a magyar nyelv, elannyira, hogy a mi nemzeti géniusunk jobban, elevenen munkál abban az idegen bevándorolt házaspár gyermekében, aki kizárólag a magyar nyelvben nőtt emberré, mint abban az ősi családból eredt magyar úrban, aki idegen nyelveken szedte magába műveltségét.” (RÁKOSI Jenő, *A nyelv kultusza* [1903] = *Uő.*, *A magyarságért*, Élet, Budapest, 1914, 16.)

³¹ Vö. például: „Ma egy szerves nemzeti életnek a legfinomabb szerveire éppen úgy szüksége van, mint a legaljasabb és leginesztetikusabb szerveire, ha egészséges akar maradni. Nem a francia nemzeti színház szülte Molière-t, hanem a vásári bódé és a montmartrei kabaré szülte Molière-t és Molière szülte a francia nemzeti színházat.” (RÁKOSI Jenő, *Az idegen elemek beáramlása* [1913] = *Uő.*, *Tárcák, cikkek*, II., Franklin, Budapest, 1927, 138.) „[A fő dolog, hogy] megkülönböztetésünk mellett képesek legyünk a szellemi piac minden termékét, az üveget úgy, mint a gyémántot, becse, haszna és szükségessége szerint méltányolni és szolgálata jutalmához hozzájuttatni” (RÁKOSI Jenő, *Lukácsy Sándor* [1882] = *Uő.*, *A magyarságért*, 166.)

³² SZABÓ Endre, *Darászfészek*, Fővárosi Lapok 1891. január 9., 56.

³³ [szerző nélkül], *A Petőfi-társaság nagygyűlése*, Pesti Hírlap 1891. január 7., 1.

már bemutatta,³⁴ így itt Ignotusnak, a Nyugat későbbi főszerkesztőjének két írására szeretném csupán felhívni a figyelmet. Az első, az 1893-as *Rossz versek* a Rákosi Jenő Budapesti Hírlapja által ez idő tájt rendszeresen népszerűsített autodidakta költők kapcsán kísérelt meg átfogó diagnózist felállítani az irodalom aktuális állapotáról: (sejthetően önéletrajzi ihletésű) főhőse a „beteg genie”, aki képes lehetne a szkeptikus, gúnyos, beteg kor tartalmát formába önteni, ám akit mint „új tanok hirdetőjét” a „farizeusok” megköveznek „a régi hit és a régi istenek nevében”, ha ezt megpróbálja – és aki, minthogy beteg voltánál fogva „nem szeret küzdeni”, otthagyja az irodalmat, és „leül és ír vezércikket havi száz forintért”.³⁵ Mivel pedig a cikk gondolatmenete szerint „az ipar”, „a politika” és „a zsurnalisztika” egyébként is „minden valamire való intelligenciát magához ránt és az idegi nedvéért kenyeret ad neki”, a költészet terén csak a másra nem alkalmas „idióták” maradnak meg, akiknek verse nem is „művészi alkotás”, csupán sablonok alapján előállított „iparczikk”, amelynek tartalma csupa „szinehagyott kép, túróvá taposott közhely és rozsdától nyikorgó fordulat” – akik azonban így nem is vonják magukra a „farizeusok” haragját.³⁶ A valamivel későbbi *Magyar Kritika* azután a hasonló című folyóirat indulásának apropóján tekintette át ismét az irodalom helyzetét: az újabb leírás szerint „a magyar író mind elmegy újságírónak, mert könyvírásból meg nem élhet”, de lehetetlen helyzetbe kerülnek, mert sem a napilapokban, sem a hetilapokban nem bontakozhat ki a tehetségük. Előbbi helyen azért, mert a szerkesztők „az úgynevezett nagy közönséget látják mindig”, és ezért „újságjukban nem tűrnek meg egy komolyabb szót, mivelhogy mit ért abból az a falusi jegyző”; utóbbiakban pedig azért, mert a hetilapokat „férfiak nem olvassák”, csak olyan „lyánykák”, akiknek „huszár kell, aki szalutál, gróf, aki lovagol és jogász, aki tánczol – de nem ember, aki gondolkozik”. A magyar irodalom így a gondolatmenet szerint egy ördögi körben süllyed egyre mélyebbre: mivel nincs érdemi közönség, nem születhetnek komoly művek, a könyveket is „szakmányba írt vasárnapi tárczák” töltik meg, amelyek szükségszerűen mind egyformák, ezért kritikát írni is lehetetlen róluk – ahol pedig „nincs irodalom, ott nincs közönség”.³⁷ Ignotus két, hasonlóképpen nyers hangvételű cikke tehát eltérő struktúrájú magyarázatokat alkot arra a mindkettőt meghatározni látszó alapvető tapasztalatra, hogy a piacon nem képes megélni a valódi irodalom: az első változat még belül marad azon az Alexandernél látott paradigmán, amely szerint a közönséget nem tanácsos bírálni, és az agresszív konzervativizmust reprezentáló „farizeust” lépteti fel aktív szereplőként, a kapitalizálódás pedig csupán áttételes hatóerőként jelenik meg; a második viszont már kifejezetten a közönséget és az annak kiszolgálására épülő intézményrendszert mutatja fel a művészetet ellehetetlenítő lefelé nivellálódásért felelős tényezőként.

Rákosi Jenő állítását, amely szerint a kétkedés a piacosodásnak és a hírlapoknak a művészetre gyakorolt jótékony hatásával kapcsolatban múltban rekedt, rangjukat féltő öregurak rögeszméje volt csupán, az idézett cikkei megjelenése idején még

³⁴ DERSI Tamás, *Századvégi üzenet*, Szépirodalmi, Budapest, 1973, 105–117.

³⁵ IGNOTUS, *Rossz versek*, A Hét 1893/27., 13–14.

³⁶ *Uo.*, 13.

³⁷ IGNOTUS, *Magyar Kritika*, A Hét 1897/41., 658–659.

a húszas éveiben járó Ignotus fellépése önmagában is ideológiaként ismertetheti fel – az ő álláspontja pedig korántsem mutatkozik egyedinek, ha a hagyományosan a Nyugat felé vezetőként leírt útvonal állomásait vesszük szemügyre. Egy tanulmányában Beck András már felhívta a figyelmet a tényre, hogy „három újonnan indult lap is, melyeket az irodalomtörténet a Nyugat elődeiként emleget [Új Magyar Szemle, Figyelő, Szerda], első számában közöl tanulmányt [hírlapírás és irodalom viszonyáról], és ezeknek az írásoknak még a címük is azonos: *Irodalom és újságírás*.”³⁸ E cikkek, amelyek mindegyike távol maradt az eddig tárgyalt spektrum optimista pólusától, világossá tehetik, hogy a századelős irodalmi élet résztvevői középponti jelentőségű problémának tekintették e viszonyt, és annak alakulását nem látták feltétlenül megnyugtatónak. Salgó Ernő 1900-ban arról írt, hogy mivel „a nagy tömegek ízlése nem a legelőkelőbb”, „a tehetség produktumait” „előnti és nyomja” a „közepes, vagy ezen is alul levő irodalmi termékek garmadája” – magukban a művekben pedig „ötletek foglalják el” az „átfogláló eszmék helyét”, „a nagy kompozíciót” felváltja „a szerkezet szimplasága”, „a leleményt” „kis megjegyzések helyettesítik”, és az „aktualitás” követelése a közönség részéről a legjobb művekbe is „valami publicisztai ízt visz”.³⁹ Cikke konklúziójában Salgó tanácsalanságáról számol be azzal kapcsolatban, hogy öszszességében „káros hatása volt-e az újságírásnak az irodalom fejlődésére vagy nem”, részben Gyulai Pál fentebb említett beszédeit idéző szövevényeivel viszont inkább a hanyatlás tapasztalatát látszanak közvetíteni.⁴⁰

Szini Gyula 1905-ös helyzetértékelésének sötét tónusa jóval egyértelműbb volt: tézise szerint „már ma veszedelmesnek látszik”, hogy „az újságírás szinte abszorbeálta az irodalmat”, és „mentül inkább fejlődik, annál inkább abszorbeálja”.⁴¹ Szini gondolatmenete abból a megfigyelésből indul ki, hogy nagyon sokaknak nincs idejük vagy pénzük arra, hogy „könyvet vegyen[ek] vagy színházba menjen[ek]”, az újság viszont már „beleilleszkedett” ezeknek az embereknek az „időrendjébe” vagy „anyagi helyzetébe”, tehát „az irodalom pártolását az újságolvasás [...] javarészt” kimeríti.⁴² Az erőforrásoknak ez a lekötése pedig megfojtja azokat az alternatív médiumokat, amelyeket Rákosi és Gyulai is a hírlapok keretei közé nem illő törekvések számára ajánlott: Szini ugyanis úgy látja, az újság egyre inkább „kiszorítja a lassabb lüktetésű folyóiratot és a még lassabb könyvet” – vagyis az írással foglalkozni kívánók fokozódó mértékben rá vannak utalva a napi sajtóra, amely azonban sajátos működés módjánál fogva „gyorsan megőrli őket és a tehetségüket”, „a szépirodalomra” pedig „rászabadítja [...] a gyors termelés szörnyszülőit”.⁴³ A kilépés a piacra Szini számára leginkább önfelszámoló beolvadásnak látszott tehát az újságírásba, ami nem látszott lehetségesnek a „méltóság” feláldozása nélkül, ahogyan arra Alexander Bernát buzdított; ahogy arról sem volt meggyőződve, hogy a közönség tévedhetetlen érzékkel választaná ki

³⁸ BECK András, *Neményi Erzsébet = Uő., Eljutni A-tól B-ig és vissza*, Magvető, Budapest, 2021, 91.

³⁹ SALGÓ Ernő, *Irodalom és újságírás*, Új Magyar Szemle 1900/1., 142–145.

⁴⁰ Uo., 145.

⁴¹ SZINI Gyula, *Irodalom és újságírás*, Figyelő 1905/1., 4.

⁴² Uo., 3, 6.

⁴³ Uo., 4–5.

a tehetségeket, hiszen szerinte „irodalmi hírnév gyakran méltatlanul is, pusztán a közönség emlékezetébe való gépies begyakorlás révén [...] támad”.⁴⁴ Borúlátó gondolatmenetét Szini azzal a reménnyel ellenpontosza, hogy a sajtó kibontakozása, minthogy mégiscsak növeli a „betű szeretetét, tehát növeli az irodalom közönségét”, magában rejti annak lehetőségét, hogy „újabb barátokat” szerezzen „az előkelőbb, csendesebb, elvonultabb irodalom számára” is.⁴⁵ Valamivel későbbi, *Egy vadkan naplója* című, az alig egy év után megszűnt Figyelő utolsó számában megjelent írásában viszont, amely szubjektív nézőpontból, rapszodikus hangvételben ismételte el a beköszönő szöveg tételeit, már nem volt nyoma ennek a reménnynek – abból csak az derülhetett ki, hogy a közönség semmit sem tud a komoly irodalomról, mert csak újságokat olvas, könyvet legfeljebb akkor vásárol, ha az ügynök rásózza, az írókat pedig tönkreteszi az újságírás, és így mire lehetőségük lenne rá, már nem is képesek komoly munkára: „Bojkott, falanszter nem szó erre. Plátó köztünk nem széklábakat faragna, hanem sorát tíz fillérel fizetnék, és igyekeznék mentől több sort írni, mennél kevesebb őszinteséggel.”⁴⁶

Ambrus Zoltán a következő év közepén megjelent tanulmánya nemigen cáfolta Szini lesújtó ítéletét. A sajtó legfőbb célja, szögezi le Ambrus, hogy „minél nagyobb közönségre tegyen szert”, tehát szükségszerűen alkalmazkodnia kell ahhoz a „félíg művelt vagy egészen műveletlen” tömeghez, amelynek „gondolkozása alantjáró, érzései felszínesek, ösztönei a vadságtól meg nem tisztultak, megértő képessége minimális és ízlése sekélyes” – így azután eluralkodik a szerkesztőségekben a meggyőződés, hogy a közönségnek nem kell „komolyság”, „tartalmasság”, „alaposság”; csak „vidámság”, „fecségés”, „léha szellem”, „személykultusz”.⁴⁷ Mindennek ellenére, állapítja meg Ambrus is, az írók kénytelenek csatlakozni a lapokhoz, mert a kiadók csak azokkal állnak szóba, akik már népszerűsége tettek szert, és a pangó könyvpiacon egyébként is kizárólag „a tankönyvek körül észlelhető egy kis nyüzsgés”.⁴⁸ Ezeket a máshonnan már ismerhető megállapításokat Ambrus azzal egészíti ki, hogy a hírlapok olyan környezetet alakítanak ki, amely akár anélkül is, hogy explicit módon befolyásolni akarnák szerzőiket, pusztán azzal, hogy „a siker föltételei [...] határozottak [és] félreérthetetlenek”, átalakítja az írók attitűdjét: a megerősítő visszajelzések hatására a piaci szempont beépül a percepciójukba, és így már alkotás közben is elsősorban arra gondolnak, tetszene-e a művük az (alacsony színvonalúnak) elképzelt közönségnek – az *aktuális* irodalom Ambrus bemutatásában tehát asszimilálódni látszik a csereértéket szem előtt tartó, árutermelő iparágak sorába.⁴⁹ Amikor azután kísérletet tesz a *valódi* irodalom mibenlétének meghatározására, ennek a gyakorlatnak az inverzét rajzolja

⁴⁴ Uo., 5.

⁴⁵ Uo., 6.

⁴⁶ SZINI Gyula, *Egy vadkan naplója*, Figyelő 1905/11., 685. E szöveget Kosztolánczy Tibor egyértelműen a Figyelő bukásával hozta összefüggésbe: „Szini pedig egy döbbenetes tárcában bocsátja el barátait, akik vele együtt »dalolták kis bújósdi revükben a féllábú pacstírták dalát«, s akik számára most már csak az újságírás marad [...] Abba kell hagyni a lapot, mert a közönséget nem érdekli.” (KOSZTOLÁNCZY Tibor, *A Figyelőről = Tessék színt vallani. Osvát Ernő szerkesztői levelezése*, I., s. a. r., tan. KOSZTOLÁNCZY Tibor – NEMESKÉRI Erika, Gondolat – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2019, 68.)

⁴⁷ AMBRUS Zoltán, *Irodalom és újságírás*, Szerda 1906/1., 8–11.

⁴⁸ Uo., 12.

⁴⁹ Uo., 11.

meg: az autentikus író „nem törődik a nagy tömeggel”, stílusát csak „egyénisége” határozza meg, és nem „a közönség reczipiáló képességére való tekintet”, ahogy mondanivalóját sem „teszi függővé senkinek a tetszésétől” – függetlensége és „felsőbbisége” megőrzése érdekében az sem nagy ár, ha az derül ki, hogy „falra borsót hányt, és szava hatástalanul hangzik el”.⁵⁰ Ambrus tehát immár kifejezetten lezárni szeretne volna a piac felé vezető veszélyesnek, az írók írósgábjában fenyegetőnek tűnő utakat: népszerűség és irodalmi „méltóság” között ő már csak választást látott lehetségesnek, szintézist a jelenben nem – legfeljebb egy, „a mainál sokkal magasabb fokú civilizációban”, amelyben „örökre eltemetett nagy tőkék sírhalmából” esetleg megszülethet majd az anyagi szempontokra nem tekintő, „csakis ideális célokot” szolgáló hírlap.⁵¹ Saját korának irodalmi viszonyait tehát Ambrus értékelésében a túl sok és a túl kevés kapitalizmus összjátéka látszott meghatározni: a piaci logika totális érvényesülése egyfelől – a szűk piac, a tőkehiány, az alacsony civilizációs fok másfelől.

Vélemények a piacosodásról a Nyugat indulása idején: Schöpflin és az Almanach

Beck András idézett tanulmánya szerint újságírás és irodalom viszonyának kérdése a Nyugat megalapításával „egyszeriben lekerül a napirendről”⁵² – ez azonban nincs egészen így: a folyóirat első évfolyamában megjelent *A magyar író* című Schöpflin Aladár-tanulmány minden további nélkül beilleszthetőnek látszik a fentebb bemutatott cikkek sorozatába. A fennálló helyzetet Schöpflin szerint is a könyvek eljelentéktelenedése határozza meg: a kevés könyvre szánt pénz megszerzik „a részletfizetéses drága díszművek kolportage-ügynökei”, egyébként viszont az újság elegendő olvasnivalót biztosít ahhoz, hogy „nélkülözhetővé” tegye azokat – az írók tehát egyéb lehetőség híján „a gályarab láncáival” fűződnek az újságokhoz.⁵³ Ők Schöpflin ábrázolásában már kizsákmányolt bérmunkásoknak látszanak leginkább: az újság a „rossz és sovány” kenyérért „kiszívja [...] csontj[uk] velejét is” az íróknak, akiknek helyzetét így „keserves verejtékezés”, „fogcsikorgató szégyenkezés” és „megalázó rászorultság” jellemzi. Munkakörülményeik pedig visszahatnak munkájuk eredményére is: a csekély munkadíj miatt szaporák kell legyenek, a „sok és gyors munka kényszere” miatt felületesekek, és általában is „kénytelenek [...] koncessziókat tenni a közönség alacsonyabb színvonalának”, hogy elkerüljék a lapkiadó haragját.⁵⁴ Schöpflin részéről fel sem merül – ami Rákosi Jenő számára magától értetődőnek látszott –, hogy az elért siker a művészi érték biztos és megfellebbezhetetlen indikátora lenne, sőt a kettő már fordított arányosságban látszik inkább állni egymással: „A boldogulás nem az írói értékeken, hanem mellékes dolgokon fordul meg: elég élelmes-e, [...] meg tud-e alkudni a közönség többségének szájízével.”⁵⁵ Schöpflin tanulmányából tehát egy

⁵⁰ Uo., 9.

⁵¹ Uo., 7.

⁵² BECK, I. m., 91.

⁵³ SCHÖPFLIN Aladár, *A magyar író*, Nyugat 1908/21., 313–315.

⁵⁴ Uo., 313–314.

⁵⁵ Uo., 314.

teljes mértékben diszfunkcionális, ugyanakkor egyeduralzkodó struktúra képe rajzolódik ki – és az előbbi cikkekkel ellentétben ő nem is ellenpontozza gondolatmenetét semmilyen remény felmutatásával, írása a kétségbeesés hangján ér véget: „Úgy szétvált ily módon egymástól közönség és irodalom, ahogy talán még soha sem volt szétválva. Hát ezeken az állapotokon lehet keseregni, el is lehet keseredni. De segíteni rajta? Aki segíteni tudna, a magyar kultúra jótevőjeként ünnepelnők. Egyelőre nincs egyebünk – hát panaszkodunk. És a panaszkodónak máris vesztett ügye van, mert a szánakozás mögött, ami a legjobb esetben kijut neki, mindig ott van a káröröm örök emberi érzése.”⁵⁶ A helyzetben esetleg javítani képes lehetőségként csupán az merül fel, hogy „az előkelő irodalmi stallumokból mennydörgő előkelőségek”, ha belátnák, hogy az „élő irodalom” hibáinak szerkezeti okai vannak, legalább nem riasztanák el tőle „szószék, iskola és egyéb rendelkezésükre álló eszközök segítségével” „a közönséget, amelynek úgyse kell nagyon sok riogatás”⁵⁷ – e megjegyzés a Rákosi-nál látott megkülönböztetésre emlékeztet strukturális és személyes meghatározottság között; azzal a lényeges különbséggel, hogy a struktúra itt nem szükségszerűen optimális, és így mentségül szolgálhat csupán, a fennálló helyzet igazolására nem látszik alkalmasnak. A „közönség” pedig ezen a ponton látszólag kettős szerepet kezd játszani Schöpflin történetében: jelenti egyrészt az alacsonyabb színvonalú, alkalmazkodásra kényszerítő tömeget, amellyel, úgy tűnik, nemigen van mit kezdeni – és jelent másrészt valamiféle igényes publikumot, amelyet minőségi vagy morális kifogásokkal el lehet ijeszteni az élő irodalomtól, viszont a (némileg Ignotus „farizeusait” idéző) „előkelőségek” kellemetlenkedése nélkül talán meg is lehetne nyerni annak.

Ez utóbbi gondolatmenet azért is tűnhet különösen érdekesnek, mert egyébként nem sok nyoma van annak, hogy a láthatóan széles körre jellemző válságérzet meghatározó oka – mint a korszakról szóló bevett narratívák állítják – a „nemzeti konzervatív”, a fiatal irodalmat levegőhöz jutni nem engedő intézményrendszer lenne. De a fő antagonistának Schöpflinnél is, ahogy Ambrusnál, Szininél, részben Salgónál és Ignotus második idézett cikkében a domináns helyzetű, agresszívan önérdékű és öntörvényű, ugyanakkor tökeszegény kultúripar látszik – amely a korszakról elmondott történetekben igen ritkán szokott csupán szóba kerülni. Ennek látványos példajaként *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi almanachjára* utalnék, amelynek kísérőtanulmánya annak 2016-os reprintjében még csak utalást sem tesz erre a témakörre – annál is kevésbé, mivel a szerző úgy ítéli meg, hogy a kötet megjelenésének idejére „már lényegében megtörtént a homogenizáló összemosása eltérő értékelveknél és álláspontoknak, melyben így csupán két tábornak, a nemzetieknek és a nemzetietleneknek maradt hely”, és ennek megfelelően ezt a szembenállást a korabeli szituáció egyetlen releváns szervezővelként kezeli.⁵⁸

⁵⁶ Uo., 315.

⁵⁷ Uo., 314.

⁵⁸ Bokai László, „Szellemi erupció” – és hadi készülődések... *A Budapesti Újságírók Egyesületének 1909-es Almanachja = A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi almanachja*, Országos Széchényi Könyvtár – Argumentum, 2016, 27.

Pedig az 1908 végén összeállított almanachban, amelynek célja Zuboly egykori előszava szerint is a „legújabb irodalom”, a „modernség körül dúló öldöklés” dokumentálása lett volna,⁵⁹ lépten-nyomon a fentebb idézettekhez hasonló okfejtésekre lehet bukkanni. Szabó Károly arról ír, hogy újra mecénásokra lenne szükség, akik megfizetik a „szellemi kiválóságnak” járó adót, mert a jelen helyzet nem kedvező: miután az irodalom eldemokratizálódott, az írói pálya polgári foglalkozássá lett, a tollból pedig „kenyérkereső szerszám”, az írónak írni kell, „akár jól esik, akár nem”, „megrendelésre, [...] lóhalálában, tömegszámra”, nem pedig „ihlete, hangulata után”.⁶⁰ Vajda László arra az ellentmondásra panaszkodik, hogy a „közönség ellen nem lehet irodalmat csinálni”, ugyanakkor a közönséget „nem lehet felemelni” a „vezető szellemek” gondolatvilágába.⁶¹ Miklós Jenő az „új magyar irodalom” megteremtéséről ábrándozik: ehhez szerinte egy új írói egyesületre lenne szükség, amely „olcsón jó könyvet” adna a közönségnek, és ilyen módon biztosítaná „az irodalommal hitük szerint foglalkozók” megélhetését – a jelenben ugyanis szinte csak a felsőbbrendűnek ítélt nyugati művek, a „kiadók haditerve s az ügynökök rábeszélő tehetsége” által az emberekre erőltetett kötetek és leginkább az újságok találnak vevőre.⁶² Porzsolt Kálmán a „sok írói tehetség” pusztulásán lamentál, amelynek oka szerinte, hogy „Magyarország [...] mindig gazdagabb az írói tehetségek termelésében, mint a fogyasztó közönség műveltségében” – ennek tünete, hogy „az egész magyar elbeszélő irodalom” beleszorul „a tárczarovat Prokrustes-ágyába”, a költők pedig lassanként még a lapokból is kiszorulva „a kabaretek napi szükségleteinek kielégítésében örli[k] el” tehetségüket.⁶³ Riedl Frigyes arról ír, hogy az élet bonyolultabbá válásával, a nemzetközi érdeklődés növekedésével az olvasásra szánt időt egyre inkább lefoglalja a könyvek kárára az újság, amelyet ha nem néznének át, az embereknek „attól kellene féln[ükk], hogy polgári, vagy társadalmi, vagy üzleti érdek[ük] megkárosodik” – így azután, állítja fel Riedl a már jól ismert diagnózist, Magyarországon „a zsurnalizmus [...] megölte [...] a könyvet”, „a tehetségek számára a napi sajtón kívül más tér nincs nyitva”, az író pedig ilyen módon „alkalmazkodásra van utalva s tehetsége nem érvényesülhet a nagyobb feladatok és ambíciók igénye szerint”.⁶⁴ Az *Almanach* újraközölte továbbá Salgó Ernő és Szini Gyula már idézett szövegeit – és figyelemre méltó módon megszólalt benne Alexander Bernát is, aki jóval kevésbé tűnt ekkor már derűlátónak, mint szűk két évtizeddel korábban. „Az irodalompartolás szempontja megszűnt” – tér vissza írásában egykori témájára, majd így folytatja: „de a minnek helyébe kellett volna lépni: a lelki szükséglet nem mutatkozik”.⁶⁵ Az országban a „komolyabb” magyar műveknek nincs közönsége, ezért „nincsen irodalmi termelés,

⁵⁹ Zuboly [BÁNYAI Elemér], *Előszó = A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909-ik évi almanachja*, szerk. SZERDAHELYI Sándor, Budapesti Újságírók Egyesülete, Budapest, 1909, 1. (A kötetre a továbbiakban *Almanach*ként hivatkozom.)

⁶⁰ SZABÓ Károly, *Irodalmi mecénások = Almanach*, 69–70.

⁶¹ VAJDA László, *Új romantika felé = Almanach*, 91–96.

⁶² MIKLÓS Jenő, *Forongás = Almanach*, 150–152.

⁶³ PORZSOLT Kálmán, *Írók és írók = Almanach*, 158–162.

⁶⁴ RIEDL Frigyes, [*Cím nélkül*] = *Almanach*, 229–232.

⁶⁵ ALEXANDER Bernát, *Kritika és közönség = Almanach*, 8.

nincsen kritika”, a kiadók pedig „kénytelenek iskolakönyveket, kalendáriumokat, díszmunkákat kiadni”, és az íróknak, akik „rendesen mélyen megalázva hagyj[ák] el a kiadó irodáját”, „kilencz esetben tíz közül nemet mond[ani]” – állapítja meg,⁶⁶ cikke zárlatában pedig, élesen szakítva egykori álláspontjával, amely szerint a hiba mindig a kínálatban keresendő, a lehetséges befogadók viselkedésének javítását célzó indítványt tesz: „A könyvet divattá kell tenni a szónak jó értelmében. Le kell nézni, a ki a könyvet lenézi.”⁶⁷

A Holnap és a Nyugat pozíciói

Az *Almanach* ezen írásai alapján úgy tűnhet tehát, hogy 1908-ra teljesen kialakult Magyarországon az Alexander-féle „normális állapot”: a befogadók fogyasztóként viselkedtek, szórakozásnak vagy praktikus időtöltésnek tekintették az olvasást, és saját érdekeiket követték – ezt az állapotot azonban láthatóan egyre szélesedő körben érezték abnormálisnak olyan észlelni vélt jelenségek (a közönségigény lefelé nivelláló hatása, a szórakoztatóiparba beolvadó művészet önállóságának megszűnése, az alkotói szabadságfok csökkenése, az írók kulturális bérmunkássá válása vagy egyenesen proletarizálódása) miatt, amelyek lehetőségével a kilencvenes évekbeli lelkesítő írások nem számoltak, és amelyek a Gyulai Pál–Rákosi Jenő-vita résztvevői közül inkább előbbinek a fenntartásait látszottak visszaigazolni.⁶⁸ E kontextus figyelembevételével pedig, azt gondolom, utóbbi ezidőbeli szerepvállalása is jobban érthetővé válik – jó okkal feltételezhető például, hogy indulatát *A Holnap* antológiákkal kapcsolatban, amelyekről hírhedten fulmináns kritikákat közölt, mindenekelőtt az első kötet bevezetője lobbantotta lánggra. Ez az Antal Sándor által írt szöveg ugyanis éppen a közönség ítéletének radikális elutasítására és delegitimálására tett kísérletet: „[A mai közönség] Ha akarná, se tudná megérteni az új poétákat. Ezek se udvarolnak nagyon a tisztas közönségnek. Nyíltan kinevetik a burzsoá morált és negligálják az összes polgári szentségeket. Tapstot ma nem várnak, de nem is kapnak.”⁶⁹ A kollektív megjelenést ezzel az írással felvezetve a mából visszatekintve a bourdieui-értelemben vett

⁶⁶ Uo., 10.

⁶⁷ Uo., 13.

⁶⁸ Balogh Gergő közelmúltbeli dolgozata ugyancsak e szempont integrálását szorgalmazza az irodalomtörténet-írásba: „a sajtó dualizmus kori expanziója, miközben szélesítette a lehetséges írók körét, ugyanezzel a mozzanattal jelentősen csökkentette is az általános szerzői függetlenséget [...]. Az írói szakma hazai professzionalizációjának folyamatában a társadalmi emancipáció és az írók egyre erősödő piaci függése tehát összekapcsolódik, egyidejűleg hat. A magyar irodalmi modernség egyik hangsúlyos, és a modernség alakulástörténetére minden bizonnyal mélyen ható tényezője [...] azonban épp a fenti társadalmi réteg irodalmi babérokra törő csoportjának viszonylagos hiányában és a mecenatúra intézményeinek véges teherbírásiában ragadható meg. A modern magyar szerzők jelentékeny hányada ennek értelmében korlátozott szabadságfokú ágensként ágyazódott a piacgazdaság struktúráiba.” (BALOGH Gergő, *Írni és megélni. Sajtóipar, mecenatúra és a gazdasági szabadságfok kérdése a magyar irodalmi modernségben*, *Studia Litteraria* 2021/3–4., 265.) Lásd a szerző *A modern irodalmi tudat megalapozása és működése* című PhD-disszertációjának (ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2021, kézirat) *A sajtóipar és az irodalmi alkotás konfliktusa* című fejezetét is, amely főleg a 20. század tízes–harmincas éveire összpontosítva tekint át a kérdéskörrel kapcsolatos megnyilvánulásokat.

⁶⁹ ANTAL Sándor, [*Cím nélkül*] = *A Holnap*, szerk. ANTAL Sándor, *A Holnap Irodalmi Társaság*, Nagyváradi, 1908, 8–9.

mezőnek a piaccal szembeni megerősítésének kísérleteként értelmezhetjük – Rákosi viszont ugyanezt régi ellenségei, az „akadémiák, társaságok, csoportok, klikkek”⁷⁰ antidemokratikus uralmának restaurációjára irányuló szándéknak látta, és mint ilyet élesen visszautasította: „Hogy egy egész nemzedék játssza a félreértett vagy meg nem értett lángész szerepét és a Holnap köntösében, színeiben, eszméiben kedvében tomboljon s dühöngjön közöttünk Ma, ez bolondos dolog.”⁷¹ Egyéb kifogásai (célnélküliség, affektáltság, valóságidegenség, önsajnáltság a nemzetépítő munkában való részvétel helyett, szociális ellentétek demagóg gerjesztése) pedig mind a hasznosság és az osztársadalmi érdek szempontjait érvényesítették. Az olvasókhöz való eljutás nehézségeit tárgyaló korabeli írások ismeretében ugyanakkor számomra nem tűnik okvetlenül rosszindulatú feltételezésnek, hogy az antológiában olvasható csípős megjegyzéseknek paradox módon a szélesebb körű figyelmet kelteni képes botrány kiprovokálása is célja lehetett.⁷²

Ez az áttekintés talán világossá teszi, miért gondolom elengedhetetlennek, hogy a 19. és 20. század fordulójának irodalmáról beszélve a sajtó- és művészeti kapitalizmus, illetve a piachoz és a közönséghez való viszony szempontja nagyobb súlyt kapjon – ebben az összefüggésrendszerben elhelyezve például világossá válhat a „modern irodalom” kategóriája alatt gyakran összerosódó *A Holnap* és a Nyugat stratégiáinak különbözősége; ahogy az is, hogy ilyen szempontból a Nyugatot sem érdemes homogén egységként értelmezni. Hatvany Lajos és Osvát Ernő közismerten párbajjal záruló afférja innen nézve a fentebb rekonstruált diskurzustér két pozíciójának konfliktusaként válik értelmezhetővé: míg Hatvany ahhoz a hagyományhoz csatlakozott, amely érvényes és az új irodalom érdekeit szolgáló célnak tekintette a népszerűséget és az anyagi sikert, és úgy gondolta, hogy a Nyugat rendeltetése egy piaci rés betöltése lenne, vagyis a közönség konszolidálása az irányvonal egyértelműsítésével a legnagyobb érdeklődést kiváltott szerzők körül, és ilyen módon egy körülhatárolható (antikonzervatív) esztétikai-politikai ízlés kiszolgálása, majd reklámok segítségével új olvasók meggyőzése arról, hogy szükségük van a lapra;⁷³ addig Osvát (például Ambrushoz hasonlóan) úgy vélte, értékes irodalom csak a közönség igényeinek ignorálásán alapulhat, ezért kikötötte, hogy a Nyugat szerkesztése csak az „ideális szigor” elveire épülhet, és akörül „semmiféle tisztátalan irodalompolitikának [vagyis irodalomnépszerűsítésnek] nem lesz [...] helye”⁷⁴ – a kardpárbajban ez utóbbi álláspont győzedelmeskedett, amelynek érvényesítésétől egyébként aligha volt független Osvát két korábbi lapjának, a Magyar Génuszsnak és a Figyelőnek a rövid élettartama.⁷⁵ Egy

⁷⁰ [RÁKOSI Jenő] –ő, *Versek*, Budapesti Hírlap 1909. május 20., 2.

⁷¹ [RÁKOSI Jenő] –ő, *A Holnap*, Budapesti Hírlap 1908. december 20., 1.

⁷² Ezt a feltevést érvényesítette Ady attitűdje és fogadtatása kapcsán Kosztolánczy Tibor tanulmánya: Kosztolánczy Tibor, „Rajongj érte, vagy szidd le a sárga földig – jámbor embertársam –, az nekem mindegy.” Az Új versek fogadtatásáról, *Iskolakultúra* 2006/7–8., 54–62.

⁷³ Elképzeléseivel kapcsolatban lásd elsősorban: HATVANY Lajos, *Indulás*, Nyugat 1909/10–11., 550–559.; HATVANY Lajos, *Irodalompolitika*, Nyugat 1911/15., 169–176.

⁷⁴ OSVÁT Ernő, *Irodalom-politika*, Világ 1912. január 3., 9.

⁷⁵ A két lap történetéhez lásd: Kosztolánczy Tibor, *A Magyar Génuszról = Tessék színt vallani*, 35–40.; Úő., *A Figyelőről*, 65–68.

ezeztől eltérő stratégiaként gondolom értelmezhetőnek azután a Schöpflin Aladárét, aki kritikáiban és elméleti írásaiban az irodalmat a társadalom kicsinyítő tükréneként, a prózairókat a valóság tömörítő ábrázolóiként, a lírikusokat pedig egy-egy csoport attitűdjeinek reprezentánsaiként mutatta be, amit – főként ha emlékszünk Alexander Bernát realizmust illető tanácsaira és Riedl Frigyes megfigyeléseire azzal kapcsolatban, hogy a hírlapok a világban való tájékozódás kényszere miatt váltak nélkülözhetetlené – egy olyan értelmezési keret kidolgozásának is tekinthetünk, amelyben a kortárs magyar irodalom olvasása ismeretszerzésnek, és így hasznos polgári tevékenységnek mutatkozhat; a Nyugat jelentősége Schöpflin bemutatásában ennek megfelelően az, hogy abban bármiféle előzetes megkötés nélkül megszólalhat a magyar irodalom „teljes zenekara”, és így a teljes magyar valóságról kép alkotható a segítségével.⁷⁶

A közönségért és a közönség ellen: Ignotus: Író és közönség

Véleményem szerint e háttér előtt válhat világosabbá egy olyan írásnak a jelentősége is, mint Ignotus a Nyugat egy 1909-es nagyváradi matinéján főszerkesztőként elmondott, utóbb *Író és közönség* címmel megjelent szövege. Előadásában Ignotus axiómaként jelenti ki, hogy a „gazdasági vastörvény”, amely szerint „fogyasztás nélkül a termelés elsorvad”, a művészetre is érvényes: a művésznek közönségre van szüksége, mert kell az alkotáshoz a rajtuk keresztül megszerzhető elismerés, pénz és idő.⁷⁷ Az aktuális magyarországi helyzetet azonban nem látja kedvezőnek: itt szerinte „gyökeretlen pártfogolási eltökélés” helyettesíti a „lelkiek iránt való szükségszerű érdeklődést”, ez pedig „hivatalos félmjelzés szerint indul”, és az „akadémikusokat”, a kanonizált szerzőket tünteti ki figyelmével – ebben az összefüggésben fogalmazza meg azután, hogy a Nyugat célja az, hogy „mindenkit, aki író”, „elismertessen ilyen gyanánt”, amely cél elérésétől „az irodalom léte vagy nemléte függ”.⁷⁸ Ignotus helyzet-

⁷⁶ SCHÖPFLIN Aladár, *A város*, Nyugat 1908/7., 360. Vö. „[a regény] legyen a magyar élet egészének vagy legalább fontosabb jelenségeinek állandó számontartója és rajzolója, mintegy tükrre azoknak a problémáknak, melyek a magyarságot foglalkoztatják, azoknak a törekvéseknek, melyek az élet különböző köreiben őket egyesítik és elválasztják” (SCHÖPFLIN Aladár, *Szépirodalmi szemle*, Huszadik Század 1913/1., 497.); „[Az író] „nem csak a maga nevében szól, hanem az emberek bizonyos tömegének nevében is, akikkel a világfelfogás dolgaiban már közösségben él”. (SCHÖPFLIN Aladár, *Irodalom és társadalom*, Huszadik Század 1912/1., 672–675.) Kritikáinak alapvető mozzanata ennek megfelelően annak megállapítása volt, milyen új területet tár fel az adott epikus mű, illetve miféle csoportot reprezentál az adott lírai alkotás. Ady művészetének létjogosultságát például annak bemutatásával igyekezett bizonyítani, hogy az „a mai magyar intellektuális fiatalság nagy részének lelkét szólaltatja meg”, és ugyanezért üdvözölte Szabolcska Mihály költészetét is, aki „jellemző képviselője egy olyan embertípusnak, amely az életmód, a kultúr-állapotok, a gondolkodás gyökeres megváltozása után ma is megvan, ma is számos a magyar életben”; másfelől pedig ezért utasította el például Szomory Dezsőt, aki hosszú külföldi tartózkodása hatására „a mi kultúránktól teljesen idegen szellemet” képviselő, semmilyen számottevő magyarországi csoportot nem reprezentáló kötettel jelentkezett szerinte. (Schöpflin Aladár *a Vasárnapi Ujságban 1898–1921*, szerk. SZÉCHENYI Ágnes, Argumentum, Budapest, 2018, 231, 346, 311.) A „teljes zenekar” koncepcióját Rákai Orsolya a nyilvánosságért folytatott küzdelem általánosabb összefüggésrendszerében tárgyalta: RÁKAI, *A teljes zenekar*, 36–52.

⁷⁷ IGNOTUS, *Író és közönség* = *Uő.*, *Kisérletek*, Nyugat, Budapest, 1910, 104.

⁷⁸ *Uo.*, 105–106.

értékelése látványosan ellentmond tehát az Alexander Bernáténak az előző évből, aki éppen az „irodalompártolás” megszűnéséről beszélt – e két szöveg kontrasztjában láthatóvá válhat, hogy Ignotus érdeklődésének tárgyát ebben az írásában a kultúra azon területei jelentik, ahol még nem „normális” a helyzet, vagyis amelyeket a piac még nem kolonizált, és amelynek szubjektumai még nem fogyasztóként viselkednek, hanem szimbolikus kódok határozzák meg a döntéseiket. A Schöpflin kapcsán említett két „közönség” közül tehát csak a második, szűkebb körűvel foglalkozik – és a szöveg tanúsága szerint ennek egyelőre „az irodalomtörténetbe vagy a hivatalos irodalomba bevonultak” által lekötött figyelmét és erőforrásait kívánja átirányítani a Nyugat felé. Az, hogy miféle közönségről van szó, megleghehető egyértelműséggel kirajzolódik Ignotus *Kísérletek* című kötetének *A perzekútor-esztetika ellen* című ciklusát végigolvasva, amelyben egyébként az *Író és közönség* is helyet kapott: ebben Ignotus jellemzően kiegyezéspárti körök tagjairól⁷⁹ igyekszik bemutatni, hogy művészet- és kultúraelméleti álláspontjuk korrumpálódott a népszerűségért folyó politikai versenyben, így pedig már nem képviselik hitelesen egyébként vallott liberális elveiket, és nem szolgálják az ország haladását⁸⁰ – ezt a sorozatot tehát leginkább a nemzeti liberalizmus egy újabb, a Rákosi–Gyulai-polémiához sokban hasonló szerkezetű, ugyancsak a művészet fékező-ellensúlyozó szerepét érintő belső vitájaként gondolom leírhatónak,⁸¹ amelyben Ignotus nyilvánvaló célja az említett „hivatalos fémmjelzés” megkérdőjelezése volt, vagyis a rosszul képviselt liberalizmus tekintélyének aláásása és közönségbefolyásoló erejének meggyengítése.⁸² És úgy vélem, ez a konkurencia-

⁷⁹ A legfontosabbak: Herczeg Ferenc, Kenedi Géza, Mikszáth Kálmán, Berzeviczy Albert, Rákosi Jenő, Beöthy Zsolt, Gyulai Pál, a Budapesti Napló és Az Ujság köre.

⁸⁰ Két jellegzetes példa: „ha Ujságék csak a politikában vallják vezérüknek Deák Ferencet, s e politikájuk népszerűtlenségét azzal akarják ellensúlyozni, hogy az irodalomban zoltánkodnak: ennek a hazafias és művészi értéke próbáját csakugyan ne terheltesse észrevenni abban: az ő véres kardjukat kik követik ordító elragadtatással, pecérhurokkal és kaszárnya-pokróccal – s rájuk, a politikai desperádók, marodeurök és spekulánsok rémeire hivatkozva s a magyar közönség nemzeti érzékenységére spekulálva, hogy próbálják meg a rémuralmat az irodalom desperádói és marodeurjei, az irodalmi obstrukciók és nacionalisták!” (IGNOTUS, *Hazafiság és irodalom* = Uő., *Kísérletek*, 24–25.); „Nincs jogom úgy venni, mintha Mikszáth mindezt csakugyan ki is mondta volna. De mondani ilyesmit igenis mondtak, sokszor mondtak mások, Mikszáthnál kisebbek és kevesebbek, kik a maguk meztelenségét szívesen bujtatják az ő nagyúri palástja alá – s Mikszáth nemcsak hogy nem tiltakozik e játék ellen, de lépten-nyomon érezheti, hogy együttérez azzal.” (Uo., 19–20.)

⁸¹ Egyik fő ellenfele, Beöthy Zsolt intervencióit például az a vágy motiválta értelmezésem szerint, hogy a magyarság – a beolvadások és a társadalmi komplexitás fokozódása ellenére, amely folyamatok ellen önmagukban véve ismereteim szerint nem volt kifogása – megőrizze identitását, azaz történelmi folytonosságát és kulturális egységességét, aminek elősegítését az irodalom egyik fő feladatának tekintette. A részletek helyenként radikális különbségeinek figyelembe vételével válhat véleményem szerint világossá, hogy a társadalmi végcél elvont szinten viszonylag hasonló volt számára és Ignotus számára: a haladó és integrált nemzet.

⁸² Ignotus hangsúlyozottan e hagyomány autentikus folytatójának tekintette magát, vö. például már emigrációja alatt írt értékelésével a Nyugatban megjelent cikkeiről: „nem volt nézetem vagy óhajtam, melyet származásában vissza ne lehetett volna vezetni hol Deák Ferencig s Eötvös Józsefíg, hol Mocsáry Lajosig és Sennyey Pálíg, hol Grünwald Béláig és Vadnay Andorig s idősb és ifjabb Andrassy Gyuláig, kik talán mégsem valának közömbösek a magyar faj, a magyar nemzet, a magyar államiság sorsa iránt”. (IGNOTUS, *A Nyugat útja*, Lőrincz Ernő, Budapest, 1930, 14.)

harc magyarázza a „hivatalos irodalom” kiemelt szerepét Ignotus (az irodalomtörténet-írást is befolyásoló) vitáiban, és nem ennek objektív súlya a korabeli nyilvánosságban,⁸³ és főleg nem az, hogy a sajtóipar virágzása közepette valóban rendelkeztek volna a nekik nem tetsző irodalom publikálását meggátolni képes hatalommal.⁸⁴

Ugyanakkor, ha nem is osztja az „irodalompártolás” megszűnéséről szóló nézeteket, az elképzelés, hogy ettől elszakadva az emberek hajlamosak privát igényeik kielégítésére törekvő, élvezet- és haszonmaximalizáló fogyasztóvá változni, Ignotus retorikáját is meghatározni látszik. E jelenség visszatérő példája a szélesebb választékkal és magasabb minőséggel kecsegtető külföldi művek preferálása volt a magyarokkal szemben – és ezt a témát hozza szóba Ignotus is, amikor megjegyzi: „Lehet, hogy írónk nem mindig a legtökéletesebb emberek, s amit írnak, nem mindig netovábbja a világirodalomnak – de mégiscsak azokat kell elfogadnunk írókul, akik azok, s ami szeretet, érdeklődés, pártfogás és alázat az írónak kijár: az mind kijárjon nekik és nekik járjon ki.”⁸⁵ Majd az előadás zárlatában nyíltan ki is mondja, hogy a cél az ellenszegülés a fogyasztói magatartásnak: „a Nyugat minden szavának és vállalkozásának második főtörekvése az, hogy [...] olvasói az írók iránt türelemre szokjanak; hogy ne a maguk gusztusát keressék”⁸⁶ – Ignotus törekvéseinek középpontjában tehát egy olyan foucault-i értelemben vett önformálási gyakorlat elterjesztésének szándékát találjuk, amely ellenállóvá teheti az egyéneket a kapitalizmus szubjektumalakító hatásával szemben. Ehhez sokban hasonló célját Alexander Bernát emlékezetes módon a „lenézés” eszközével akarta elérni, Ignotus viszont inkább a meggyőzés útját választotta: előadásában kétféle módon is megpróbálja alátámasztani ennek a nem feltétlenül magától értetődő viselkedésmódnak a szükségességét.

Az egyik módszer annak bemutatása, hogy a befogadó nem viselkedhet fogyasztóként, mivel a műalkotás nem áru: „Abban tehát különbözik a művészi termelés és fogyasztás, a művészi vásár a gazdaságitól, hogy míg cipőt a varga olyat szab, amilyen a lábam, verset vagy mi egyebet olyat kell szó és ellenkezés nélkül elfogadnom, amilyenre a művészem keze rájárt. Miért? Mert jó dolgot akarok tőle, s jót ő csak olyat tud csinálni, ami az ő lelkéből lelkezett, s ha jót akarok tőle, az ő gusztusa szerint valót kell elfogadnom, ha tán nem is felel meg az én gusztusomnak.”⁸⁷ Ez a tétel előfeltevésként épít tehát arra a romantikus színezetű (majd később a freudizmus által megtámogatott) művészetfelfogásra, amely szerint az alkotás nem tudatos terméke

⁸³ A Nyugat első könyveinek kiterjedt fogadtatásában például alig találtam nyomát a rájuk jellemző álláspontoknak és érvelésmódoknak, vö. LENGYEL Imre Zsolt, *A Nyugat első könyveinek fogadtatásáról*, ItK 2017/4., 435–463.

⁸⁴ „Kevésbé vitatható, hogy a századelő Magyarországon bárki – a legtágabb értelemben véve – bármilyen szépirodalmi művet megírhatott és megjelentethetett (eltekintve azon esetektől, ha irományával az elfogadott társadalmi, erkölcsi vagy együttélési normák erőszakos megváltoztatására szólított volna fel, ámbar ez utóbbi törekvések korlátozása nem feltétlenül a primer alkotói szabadság megregulázását jelentette volna).” (KOSZTOLÁNCZY Tibor, *Gyulai Pál utolsó nyilatkozata. Kontextus, újságírói morál, homály*, Irodalomismeret 2018/1., 17–18. 35. jegyzet.)

⁸⁵ IGNOTUS, *Író és közönség*, 105–106.

⁸⁶ *Uo.*, 107–108.

⁸⁷ *Uo.*, 106.

a művésznek, hanem lelkének irracionális-uralhatatlan módon létrejövő lenyomata – ennek szellemében mondja azt Ignotus *A fekete zongoráról* szóló cikkében, hogy „a költői kifejezés többé-kevésbé mindig szerencse, mert többé-kevésbé mindig révület dolga”;⁸⁸ és ennek szellemében hasonlítja a művészt a Társadalomtudományi Társaság egy vitájában vegetatív irányított mirigyhez: „Valahogy úgy lehet hasznosítani a költőt a politika számára, mint ahogy az anyával etetik meg az orvosságot, amit a csecsemőnek szántak, hogy beleveggyüljön az anyatejbe [...]. De hiába ripakodnának rá az anya mellére, hogy ezentúl aszpirint termeljen”.⁸⁹ Ignotus tehát az Ambrusnál látott koncepció még radikálisabb változatát képviseli: a valódi műalkotás *per definitionem* nem igazodhat semmilyen igényhez a közönség részéről, és értelmetlenség is erre számítani, hiszen a művésznak magának sem áll módjában eldönteni, mit és hogyan alkosson. Ez a felfogás pedig ilyen módon kölcsönös azonosságot feltételez egyéniség és mű között – ezért is értelmeződik Ignotus vitaszövegeiben minden irodalmi jellegű kifogás a szerző elleni támadásként (például egy vers elégtelen magyarosságára tett megjegyzés a költő magyar voltának megkérdőjelezéseként – akkor is, ha az illető kritika írója egyébként tökéletesíthető, technikai jellegű kompetencia hiányából eredeztette a hibát).⁹⁰

A másik módszer alapja a nemzet érdekére való hivatkozás: „Célunk ugyanaz, mint magával a Nyugattal. Hozzászoktatni a közönséget ahhoz, hogy az írók olyanok, amilyenek, s amit írnak, az is olyan, amilyen. Ez tréfának vagy ürességnek tetszik, pedig nem az. Ha van egyáltalában irodalmi érdek, s ha igaz, hogy ezzel nemzeti s társadalmi érdekek függenek össze, akkor, úgy hiszem, igen komolyan – s ha törekvésünknek foganata van: foganatosan szolgáljuk e nagy érdekeket, mikor arra törekszünk, amit, hogy úgy mondjam, irodalmi politikánk céljának állítottam.”⁹¹ Ennek az érdekeknek a pontos mibenléte ebben az előadásban kifejtetlen marad, más szövegei alapján azonban világossá válhat, mire gondolhat Ignotus: ha a bizonyos

⁸⁸ IGNOTUS, *A fekete zongora*, Nyugat 1908/3., 142.

⁸⁹ IGNOTUS, *Laissez faire. A Társadalomtudományi Társaság 1912 márc. 19-i irodalmi vitájának bevezető előadása*, Nyugat 1912/7., 589.

⁹⁰ A klasszikus esete ennek Kozma Andor kritikája Ignotus *A Slemil keservei* című művéről (KOZMA Andor, *Versekről*, Nemzet 1891. december 1., 1–2.), amely – későbbi értékelése szerint – elindította Ignotus debattóri-irodalomszervezői pályáját. Polémiáinak értékelésekor általában is fontos lenne szem előtt tartani, hogy ő és vitapartnerei sok esetben igen eltérő paradigmák szerint gondolkodtak: a már említett Beöthy Zsolt például nem tulajdonított meghatározó jelentőséget az etnikai-biológiai értelemben vett származásnak, nem tekintette a műalkotást az alkotói egyéniség közvetlen kifejeződésének, és aligha jutott eszébe egy jelenség művészetbeli és valós létjogosultságát azonosítani – így állításai saját intenciói szerint egészen mást jelenthettek, mint ahogyan azokat Ignotus (és nyomában sokszor az irodalomtörténet-írás) interpretálta. Ezzel összefüggésben, úgy vélem, ma is megfontolandó észrevételeket tartalmaz Horváth János a *Kísérletekről* szóló, kéziratban maradt (egyéb szempontokból problematikus) egykorú kritikája Ignotus – Horváth szerint ellenlábasaié helyett gyakran a szájukba adott állításokat meghazudtoló – vitastílusáról és – apró vagy látszólagos véleménykülönbségeket kielevező – retorikájáról. (HORVÁTH János, *Ignotus, a magyarság és a népiesség* = HORVÁTH János *Irodalomtörténeti munkái*, V., szerk. KOROMPAY H. János – KOROMPAY Klára, Osiris, Budapest, 2009, 384–406.) A félreolvasások, illetve a „szoros olvasás” hiányának meghatározó voltáról Ignotus polémiáiban lásd újabban: MACSKÁSI Árpád, *Mikszáth körül a mező*, Verso 2019/2., 89.

⁹¹ IGNOTUS, *Író és közönség*, 103–104.

típusú irodalmiságok elleni támadás a fentiek értelmében bizonyos identitások elleni támadást jelent, akkor ezek a kritikák óhatatlanul bizonyos csoportoknak a nemzetből való elidegenülését kockáztatják – ahogy például Ignotus sokszor elismételt vélelme szerint a magyaros és/vagy falusias és/vagy népies irodalom előnyben részesítése az idegen származású és/vagy városi és/vagy ipari-kereskedelmi tevékenységet végző emberek kiközösítésével egyenértékű, ami pedig értelemszerűen nem szolgálja a nemzet expanziójának és modernizálásának Ignotus és vitapartnerei által egyként érvényesnek tekintett nacionalista-liberális céljait.⁹² E második érv tehát azzal szembesíti az olvasót, aki az implicit feltevés szerint nyilván szintén osztozik e célokban, hogy mintegy perzekutórrá válva maga is veszélyeztetné az egységes, erős és modern nemzet kialakulását, ha saját preferenciáit akarná érvényesíteni. Ezeknek a premisszáknak az elfogadásával válhat meggyőzővé az előadás központi üzenete, amely szerint a megszólítottnak nemzeti kötelessége előfizetni a Nyugatra, és támogatni az íróit akkor is, ha egyáltalán nem tetszik neki, amit kap tőlük.

Konklúzió

Az 1890 körül kezdődő korszak története számomra nem modernség és pre- vagy antimodernség diametrális ellentéte mentén, inkább a tágabb értelemben vett modernség inherens ellentmondásainak egyre fokozódó (és egyre több zavart és feszültséget okozó és egyre kreatívabb vagy kétségbeesettebb feloldási kísérletekhez vezető) kiéleződésére figyelve látszik termékeny módon elbeszélhetőnek.⁹³ Ezt támasztja alá véleményem szerint, hogy a fentebb elmondottak értelmében meglehetősen félre-

⁹² Vö. például: „Mire való, ha nem társadalmi és politikai bojkott céljaira ez az egész megkülönböztetés magyar és nem magyar irodalom között, s egyáltalában a magyarság szempontjainak irodalmi szemponttá és mértékké való emelése a mai irodalommal szemben, melynek emberei magyar nyelven írnak, magyar földön élnek, s ha a fejük tetejére állanának, sem tudnának egyebek lenni, mint magyarok?” (IGNOTUS, *Hazaifiság és irodalom* = Uő., *Kísérletek*, 22.); „Ipar, kereskedelem s ezekkel járó városi élet ezekhez képest idegenség, s ami kevés volt, többnyire idegenek kezén is volt; feltörekvő szükségei, kibontakozó jelentkezései tehát kétszeresen idegenek. [...] Hogy hivatkozzunk kultúránknak minden boldogulást megadó képességére, ha e boldogulás mind elkerülhetetlenebb feltételeit veszedelmeseknek bélyegezzük ugyanezen kultúrára nézve? S biztatás-e a beolvadásra, e beolvadás elkerülhetetlen megmutatkozásainak s következéseinek megint csak e kultúra nevében való megbélyegzése?” (IGNOTUS, *A magyar kultúra s a nemzetiségek* = Uő., *Kísérletek*, 52–53.); „Ha van joguk a nemzeteknek életre: a nemzet is csak addig élhet, amíg az életet szolgálja; minden erő kifejlését, minden ember boldogulását.” (IGNOTUS, *Hadi készülődések* = Uő., *Kísérletek*, 67.)

⁹³ A Kappanyos András idézett cikkében is említett vitában Hites Sándor pozícióját érzem tehát meggyőzőbbnek: „Megkockáztatnánk tehát, hogy a 20. század modernsége egyrészt maga is az irodalom mint önállósult kulturális alrendszer 19. században kialakult eszmei, társadalmi és infrastrukturális kereteiben (irodalmi nyilvánosság és intézményei, irodalmi piac, írói hivatás) bontakozhatott ki; másrészt pedig alkotóinak a modernségről adott értelmezései egy, már a 19. század elejétől létező, sok tekintetben eredendően diffúz és homonimikus önleírási gyakorlat folytatásai. S ha annak tartalmait (esetenként radikálisan) továbbírják, átírják, felülírják is, mégis valamiként annak a fogalmi terében mozognak tovább.” (HITES Sándor, *Magyar irodalom a 19. században*, ItK 2015/5., 666.) A „modern irodalom makroperiódusának” egységes szemlélete melletti érvekért lásd még: RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete: az önállósuló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*, Universitas, Budapest, 2008.

vezető lenne a századelő új irodalmi törekvéseit egységesen és egyértelműen piacbarátnak, azok ellenfeleit egységesen és egyértelműen piacellenesnek tekinteni.⁹⁴ És végképp nem látszik célszerűnek reduktív módon megpróbálni kategorizálni Ignotus pozícióját – jelentőségének forrása (és ez talán az induló Nyugatra és legfontosabb szerzőire is kiterjeszhető) véleményem szerint nem egy kétosztatú térben való egyértelmű elhelyezhetősége, hanem paradox módon épp pozíciójának logikailag már alig összetartható inkohereenciája.⁹⁵ Gondolkodásában kapitalizmuskritikus és prokapitalista ideológemák keveredtek és alkottak meglehetősen bonyolult rendszert: álláspontját nyilvánvalóan meghatározták a művészet áruvá válásával kapcsolatos kétségei és az irodalom bizonytalan piaci helyzete – a *Kísérletekben* összegyűjtött szövegeiből ugyanakkor az derül ki, hogy a közönségigény visszahúzó hatása alól felszabadított művészet jelentőségét abban látta, hogy az erre alapozott kultúra segíthet elhárítani az akadályokat az ipari-kereskedelmi, fejlett kapitalista gazdasággá alakulás elől.⁹⁶ Ez a célkitűzés viszont maga sem tűnik függetlennek az irodalom jelenkori szorult helyzetétől: „Az iparúzó országokban, ahol az értelem a munkához s a megélhetéshez kell, az iskolázott értelemnek állandóak és követelődzőek az éhségei s a szomjúságai; itt tudomány, költészet, kép, muzsika és színház épp oly természetesen és igazán kell és szükséges az ember számára, mint az étele vagy nadrágja, s csak ahol ily komoly a szükség s ily unszolás nélkül szükségszerűen elkövetkező a fogyasztás, ott indulhat meg a termelés.”⁹⁷ Vagyis az átalakulás vágyát ideologikus, minden egyéb megfontolást felülíró módon annak (korábban már többek által rögzített) tapasztalata látszik táplálni nála, hogy a nyugati országokban Magyarországgal ellentétben virágzik a művészeti élet – és az a (szintén széles körben osztott) meggyőződés, hogy ezek az országok mindössze előrébb járnak egy úton, és a felzárkózás hozzájuk csupán elszánás kérdése. A piacositott művészet válságosnak érzett helyzetének megjavítását Ignotus tehát rövid távon a fogyasztói magatartásnak való

⁹⁴ Ahogy másfelől félrevezető lenne előbbieket egységesen és egyértelműen autonómiára vágyónak tekinteni is: a századelőn bemutatkozó generáció bizonyos tagjaiban az irodalom elkülönülési tendenciái inkább klausztrófób érzéseket keltek; lásd erről: LENGYEL Imre Zsolt, „*ne legyenek korlátai?*” Vázlat Karinthy Frigyesről és az elkülönülő irodalom problémájáról = „*Itt vagyok én köztetek*”. *Tanulmányok Karinthy Frigyes életművéről*, szerk. FRÁTER Zoltán – REICHERT Gábor, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, Budapest, 2019, 163–178.

⁹⁵ Vö. „A változást, amelyben benne élt, illúziótlanul nézte, színét és fonákját is érezte. [...] Ignotus pragmatikus és realista gondolkodó volt, az ellentmondásokat – a maga módján, persze – inkább kiélezte írásaiban, semmint elkente. [...] A meg nem merevedéssel szembeszegülő írásmód nem anomália, hanem – akkor, a gyors és dinamikus átalakulások első, nagy szakaszában – történeti és episztemológiai szükségszerűség, vagy ha úgy jobban érthető: a gondolkodástörténeti lehetőségek optimuma volt.” (LENGYEL András, *Egy „könyvszerűtlen” perióduszáró könyv: az Olvasás közben = Uő., Ignotus Hugó-tanulmányok*, Múlt és Jövő, Budapest, 2020, 187, 188, 190.)

⁹⁶ Mindez alátámasztja, de árnyalja is Hansági Ágnes koncepcióját, amely szerint a „könyv médiahegemóniáját” felszámoló „napilap” által gerjesztett „kasztrációs szorongás” hozzájárult az „autonómiaesztétika” kiépüléséhez; a tárgyalt időszak Magyarországon a folyamat jól megfigyelhető, ugyanakkor nem nélkülözte az ambivalenciát, és nem eredményezte a nyelviség szempontjának Hansági által vélelmezett középpontba kerülését. Vö. HANSÁGI Ágnes, *Tárca, regény, nyilvánosság. Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Ráció, Budapest, 2014, 79.

⁹⁷ IGNOTUS, *Az üldözött irodalom = Uő., Kísérletek*, 91.

ellenszegüléstől, hosszabb távon viszont a kapitalizálódás fokozásától várta. Az, hogy érvelése emberek jelentős tömegét győzte-e meg arról, hogy a piac törvényeinek el-
lentmondva a nekik nem tetsző, számukra nem szükséges művekért is fizessenek,
kétséges – azt azonban valószínűnek tartom, hogy a fokozandó kapitalizálódás (és
az etnikai inkluzivitás) ügyének ez a szoros összekapcsolása a Nyugattal szerepet
játszott abban, hogy miután 1912 elején, Hatvany Lajos és Osvát Ernő párbajában
véggépp eldőlt, hogy nem fogja a közönség kedvét keresni, a gyáríparosok maradtak
a lap legfontosabb, hosszútávú fennmaradását biztosító támogatói.⁹⁸

⁹⁸ Hasonlóan (bár a hangsúlyt egyértelműbben az asszimiláció kérdésére helyezve) jellemezte a Gyár-
iparosok Országos Szövetsége szerepét: FENYŐ Mario, *A Nyugat hőskora és háttere*, ford. GELLÉN
József, Csokonai, Debrecen, 2001, 76. A GyOSz és a Nyugat kapcsolatát áttekinti: FRÁTER Zoltán,
A Szövetség szelleme. A Nyugat mecénásai a GYOSZ-ban, MGYOSZ, Budapest, 1996.